

تمثیل همراهان پیامبر ﷺ به گیاه بالنده در بررسی تطبیقی قرآن و انجیل اربعه

مجید معارف* / سید محسن میرباقری** / علیرضا قدیمی ماهانی***

چکیده

در فراز «وَمَثَلُهُمْ فِي الْآنَجِيلِ كَزُرْعٍ أُخْرِجَ شَطَأُهُ فَازَرَهُ فَاسْتَعْلَظَ فَاسْتَوَى عَلَي سُوْقِهِ» آیه ۲۹ سوره الفتح همراهان پیامبر ﷺ به گیاه بالنده تمثیل شده اند. مطابق ادعای فراز مذکور باید فقراتی مشتمل بر تمثیل مشارالیه آیه در انجیل وارد شده باشد. پیجویی برای دستیابی به چنین فقراتی در انجیل، در تاریخ تفسیر توسط انگشت شماری از مفسران عمدتاً معاصر انجام و به اشارات اجمالی منتج شده است. تتبع گسترده و مستقیم تمثیل مذکور نشان داد علی‌رغم مسئله تحریف، فقراتی در انجیل فعلی موجودند که می‌توانند در غایت انطباق مشارالیه تمثیل قرآنی قلمداد شوند. این فقرات به گونه‌ای اعجاب‌آور در سه انجیل لوقا، متی، مرقس با اختلافات جزئی حفظ و تکرار شده‌اند! بررسی تفسیری و تطبیقی تمثیل قرآنی با فقرات قابل قبول از انجیل، کاشف از وجود اشتراکات و افتراقاتی است. توجه به بعد فردی سیر و حرکت دیندار، اصل تشبیه رشد معنوی انسان به رویش گیاه بالنده، نائل شدن از قلت و ضعف به قدرت و استحکام از موارد مشترکند. تصریح نام مبارک «محمد ﷺ» و همراهانش (قرآن)، توجه به بعد اجتماعی دین (قرآن)، بحث ملکوت و پادشاهی الهی (انجیل) و اشتغال تمثیل بر غیردینداران (انجیل) از مفترقاتند.

واژگان کلیدی

تمثیل قرآنی، انجیل اربعه، همراهان رسول، بررسی تطبیقی، تمثیل، گیاه بالنده.

maaref@ut.ac.ir

drmirbagheri@gmail.com

alirezamahani128@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۸/۱۴

*. استاد گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه تهران.

** . دانشیار دانشکده تربیت دبیر شهید رجایی تهران.

*** . دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث دانشکده اصول دین تهران (نویسنده مسئول).

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۱/۲۷

طرح مسئله

در قرآن کریم اشارات متعددی به مطالب عهدین شده^۱ که از جمله آیه پایانی سوره فتح است که به تبیین و ترسیم ویژگی‌های همراهان پیامبر ﷺ ضمن اشاره به دو تمثیل از تورات و انجیل، پرداخته است:

مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ تَرَاهُمْ رُكَّعًا سُجَّدًا يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانًا سِيمَاهُمْ فِي وُجُوهِهِمْ مِنْ أَثَرِ السُّجُودِ ذَلِكَ مَثَلُهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَمَثَلُهُمْ فِي الْإِنْجِيلِ كَزَرْعٍ أَخْرَجَ شَطَاً فَازَرَهُ فَاسْتَغْلَظَ فَاسْتَوَى عَلَى سُوقِهِ. (فتح / ۲۹)

تبیین و ترسیم خصوصیات همراهان پیامبر ﷺ از اهمیت بالایی برخوردار است، چراکه اولاً در قرآن وارد شده، ثانیاً در قالب تمثیلاتی در کتب آسمانی تورات و انجیل آمده است، ثالثاً ترسیمی عینی و محسوس از مراحل عالی رشد انسانی ارائه کرده و همچنین از باب جری و تطبیق قابل استفاده برای مسلمانان همه اعصار است. این مقاله بر تحقیق و تفسیر تمثیل دوم «وَمَثَلُهُمْ فِي الْإِنْجِيلِ كَزَرْعٍ...» متمرکز شده است. پی‌جویی و دستیابی به متن انجیلی تمثیل مشارالیه قرآن در تفسیر صحیح آیه حائز اهمیت و علی‌رغم مسئله تحریف کتب مقدس (صادقی، ۱۳۴۶: ۱۳۳) قرینه مهمی به‌شمار می‌آید. مسئله اصلی این است که چنین فقراتی در انجیل چهارگانه فعلی وجود دارند؟ بر فرض وجود چنین فقراتی چه نقشی در تفسیر آیه داشته و چه میزان مورد اهتمام مفسران قرار گرفته‌اند؟ فقرات انجیلی چه مشترکات و مفترقاتی با تمثیل قرآنی دارند؟

برای پی‌جویی و دستیابی به تمثیل مشارالیه قرآن در انجیل دو روش مدنظر قرار گرفت: یکم بررسی میزان مراجعه و نقل قول‌های احتمالی مفسران از انجیل ذیل آیه؛ دوم مراجعه مستقیم به متن انجیل موجود. در روش نخست مطالعه گسترده بیش از یکصد تفسیر از مفسران شیعه و سنی، متقدم و متأخر انجام، و میزان مراجعه و پیگیری تمثیل در کتب مقدس تحقیق شد. در روش دوم تتبع گسترده تمثیل همراهان پیامبر ﷺ به گیاه بالنده مستقیماً در متن انجیل صورت گرفته و فقراتی که می‌تواند مشارالیه تمثیل باشد، استخراج و ارائه شد. به فرض دستیابی به متن تمثیل مورد بحث در انجیل، باید مفاد فقرات با قرآن و روایات سازگار باشند. مقایسه تطبیقی و بررسی تفسیری متن آیه و فقرات قابل قبول انجیل نکات و پیام‌های مهم، آموزنده‌ای به‌دست می‌دهد.

۱. قرآن کریم ۱۸ مرتبه «تورات»، ۱۲ بار «انجیل» و ۳ بار «زبور» آمده و در برخی آیات از آنها با عظمت و تجلیل یاد شده است: «إِنَّا أَنْزَلْنَا التَّوْرَةَ فِيهَا هُدًى وَنُورٌ...» (مانده / ۴۴) «وَأَنبِئْنَا الْإِنْجِيلَ فِيهِ هُدًى وَنُورٌ وَمُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ التَّوْرَةِ وَهُدًى وَمَوْعِظَةً لِّلْمُتَّقِينَ». (مانده / ۴۶) در آیاتی نیز به مطالبی از آن کتب اشاره و ارجاع داده که می‌توان به فتح / ۲۹، صف / ۶، أعراف / ۱۵۷، توبه / ۱۱۱ و انبیاء / ۱۰۵ اشاره کرد.

ارجاعها و اشاره‌های مفسران گذشته به انجیل

آنچه مفسران مختلف ذیل فراز تمثیل به گیاه بالنده، در آیه نسبتاً بلند ۲۹ فتح و نه سایر بخش‌های آیه، متعرض آن شده‌اند از متن تفاسیر استخراج^۱ و قرائنی که می‌توانست در دستیابی به تمثیل در انجیل مؤثر باشد، شامل ارجاعات، اشارات، نقل مواردی از انجیل و مانند آن با دقت بررسی شدند. از مباحث رایج تفسیری مانند اختلاف قرائت‌ها، بررسی‌های لغوی و نحوی، نقل روایات شأن نزول و آراء مطروحه در تفاسیر مانند تطبیق روایی فقرات تمثیل بر اشخاص که در بسیاری از تفاسیر آمده صرف‌نظر شده و سرنخ‌هایی که مرتبط با پی‌جویی و دستیابی تمثیل هستند، ملاحظه شدند.

انحصار انجیل اربعه بر تمثیل به گیاه بالنده

نخستین مبحثی که اکثر مفسران به آن پرداخته‌اند و حدود مراجعه مستقیم به عهدین را مشخص خواهد کرد تعداد تمثیلات آیه است؛ آیا دو تمثیل مستقل وجود دارد که یکی در تورات (نمایان بودن اثر سجود در چهره...) و دیگری در انجیل (گیاه بالنده...) هستند، یا فقط یک تمثیل (نمایان بودن اثر سجود در چهره) وجود دارد که هر دو کتاب شامل آن می‌شوند. در حالت نخست عبارت «ذَلِك مَثَلُهُمْ فِي التَّوْرَةِ» مبتداء و خبر است و کلام تام است و عبارت «وَمَثَلُهُمْ فِي الْإِنْجِيلِ» جمله مستقل و مستأنفی که معطوف بر «ذَلِك مَثَلُهُمْ فِي التَّوْرَةِ» نیست. در دیدگاه دوم عبارت «وَمَثَلُهُمْ فِي الْإِنْجِيلِ» عطف بر فراز «ذَلِك مَثَلُهُمْ فِي التَّوْرَةِ» بوده و عبارت «كَزْرَعٍ» جمله ابتدائیه و خبر برای مبتدای محذوف «هم» «هم كزرع» است که شامل توصیف و تمثیلی مختص به قرآن است. از مفسران صحابه و تابعین، ابن عباس (اندلسی، ۱۴۲۰: ۹ / ۵۰۲) ضحاک و ابن زید (ابن جوزی، ۱۴۲۲: ۴ / ۱۴۰) به نظر یکم، مجاهد و فراء به رأی دوم معتقدند. (اندلسی، ۱۴۲۰: ۹ / ۵۰۲) در میان مفسران ادوار بعد یا قرون اخیر هم نظرات متفاوتند، اما اکثر تفاسیر به نظر نخست متمایل هستند. صاحبان تفاسیر روح المعانی (الوسی، ۱۴۱۵: ۱۳ / ۲۷۸) تفسیر اثنا عشری (حسینی شاه عبدالعظیمی، ۱۳۶۹: ۱۲ / ۱۷۱) مجمع البیان (طبرسی، ۱۳۷۲: ۲۳ / ۱۶۹) تفسیر الجلالین (سیوطی و محلی، ۱۴۱۶: ۵۱۸) التفسیر الوسیط للقرآن الکریم (طنطاوی، بی‌تا: ۱۳ / ۲۸۹) تفسیر نمونه (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۲۲ / ۱۱۷) بر رأی نخست و صاحب تفسیر المیزان (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۸ / ۳۰۰) بر رأی دوم هستند. طبق رأی نادر سومی یک تمثیل (گیاه بالنده) در هر دو کتاب تورات و انجیل وجود دارد که برخی مانند مجاهد، طبق نقل طبرسی در مجمع البیان (طبرسی، ۱۳۷۲: ۳۳ / ۱۶۹) و أبوسلیمان دمشقی بر آنند. (ابن جوزی، ۱۴۲۲: ۴ / ۱۴۰)

۱. برای یافتن آراء مفسران، تفسیر ذیل آیه با نرم افزار جامع التفاسیر نور در بیش از یکصد تفسیر بررسی شد.

به نظر رأی صحیح رأی نخست است که اکثر مفسران بدان معتقدند و آن را رأی راجح و قول صواب برشمرده‌اند. ادله‌ای چون تکرار کلمه «مَثَلٌ»، شهادت ظهور آیه و اینکه اصل و اساس در اسم اشاره «ذلک» این است که برای عبارتی متقدم به کار برده شود (ألوسی، ۱۴۱۵: ۱۳ / ۲۷۸) نظر نخست را تقویت می‌کنند، درحالی که اگر رأی دوم صحیح بود، فصاحت ایجاب می‌کرد آیه این گونه باشد: ذلک مثلهم فی التوراة و الانجیل. بنابراین برای دستیابی به مشارالیه تمثیل مورد بحث فقط اناجیل مدنظر قرار گرفته‌اند.

عدم پیگیری تمثیل در اناجیل از ناحیه اکثر مفسران

مراجعه و تتبع در اناجیل برای یافتن تمثیل قرآنی مورد بحث و میزان اهتمام مفسران به آن مهم است. بررسی تفاسیر متعدد نشان داد که تنها چند تفسیر عمدتاً متأخر یا معاصر به این مهم توجه کرده‌اند. تعداد قابل توجهی از تفاسیر عموماً اهل سنت فقط روایتی پرتکرار نقل کرده‌اند:

قال قتاده: مثل أصحاب محمد ﷺ مکتوب فی الإنجیل أنه سیخرج قوم ینبتون نبات الزرع، یأمرون بالمعروف، و ینهون عن المنکر» فقد أخرج بن جریر و عبد بن حمید عن قتادة. (طنطاوی، ۱۳ / ۲۸۹)؛ «أخرجه الطبری (۲۶ / ۱۱۴) عن قتادة». (ابن عجبیه، ۱۴۱۹: ۵ / ۴۰۹؛ مظهری، ۱۴۱۲: ۹ / ۳۷؛ اندلسی، ۱۴۲۰: ۹ / ۵۰۲؛ بروسوی، ۹ / ۶۰؛ طبری، ۱۴۱۲: ۲۶ / ۷۲؛ زمخشری، ۱۴۰۷: ۴ / ۳۴۸)

سیوطی در الدر المنثور دو روایت با همین مضمون و اختلاف جزئی در متن با سندهای «و أخرج عبد بن حمید و ابن جریر عن قتادة...» و «أخرج ابن جریر و ابن مردویه عن ابن عباس...» آورده است. (سیوطی، ۱۴۰۴: ۶ / ۸۳) البته ابن جوزی نقل روایت فوق از ابن عباس و سعید بن جبیر را رد کرده است: «لا یصح مثل هذا عن ابن عباس و لا عن سعید بن جبیر، بل هو من بدع التأویل.» (ابن جوزی، ۱۴۲۲: ۴ / ۱۳۹)

بنابراین اکثر تفاسیر عامه به نقل روایت مذکور اکتفا کرده و به نظر به اناجیل مراجعه نکرده‌اند و مشخص نشده چنین عبارتی در کجای اناجیل موجود است.

پیگیری تمثیل در اناجیل از ناحیه اقل مفسران

تنها چند مفسر به اناجیل مراجعه و مطالبی ارائه کرده‌اند. صاحب تفسیر قرن دهمی *منهج الصادقین* بر لزوم مراجعه به تورات و انجیل برای یافتن دو تمثیل تأکید و دانشمندی ناشناخته و معاصر نقد شده با عبارت «پس وجهی برای تطبیق این مثل و نعوت مذکوره به عبارتی که دانشمند معاصر از باب ۴۲ کتاب «شعیاء» نقل کرده علاوه بر تغایر مفهومی که بین این دو موجود است نخواهد بود» که گویا ناظر به

تمثیل همراهان پیامبر ﷺ به گیاه بالنده در بررسی تطبیقی قرآن و اناجیل اربعه □ ۵۱

تمثیل نخست (نمایان بودن اثر سجود در چهره) است. سپس با عبارت: «وَمَثَلُهُمْ فِي الْإِنْجِيلِ» و صفت ایشان است در کتاب عیسی؛ یعنی مؤمنان در این دو کتاب به این صفت عجیبه مذکورند و به این نعوت غریبه مسطور و این مثل در انجیل مرقس باب ۴ از آیه ۲۶ مذکور است» (کاشانی، ۱۳۳۶: ۸ / ۳۹۸)، پرده از مراجعه و مشاهده چنین تمثیلی در انجیل مرقس بر می‌دارد، وی عبارتی را نقل نمی‌کند، تنها به آدرس‌دهی در انجیل اکتفا می‌کند.

صاحب تفسیر تحلیلی اجتهادی و قرن پانزدهمی تفسیر الوسیط للقرآن الکریم ضمن بیان اینکه تمثیلاتی در تورات و انجیل قبل و بعد از تحریف وجود دارد، تأکید می‌کند: «ویري بعض المفسرين أن المذكور في التوراة والإنجيل شيء واحد، وهو الوصف المذكور إلى نهاية.» (طنطاوی، بی تا: ۱۳ / ۲۸۹) وی نه منبعی مشخص کرده و نه عبارتی را نقل نموده است.

اشاره‌های صاحب تفاسیر الفرقان و البلاغ به فقراتی از اناجیل

محمد صادقی‌تهرانی مفسر شیعی معاصر و صاحب دو تفسیر قرن پانزدهمی البلاغ فی تفسیر القرآن بالقرآن و الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن و السنة به تورات و انجیل مراجعه کرده است. وی در تفسیر البلاغ پیرامون تمثیل یکم و دوم به ترتیب می‌نویسد:

ذَٰلِكَ مَثَلُهُمْ فِي التَّوْرَةِ كَمَا نَجِدُ فِيهَا، مَثَلًا فِي (مزمور / ۱۴۹) لِدَاوُدَ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَ مَثَلُهُمْ فِي الْإِنْجِيلِ كَزَرْعٍ... كَمَا نَجِدُ مَثَلَهُمْ هَذَا فِي أَنْجِيلِ مَتَّى - مَرْقَسَ وَ لَوْقَا. (صادقی‌تهرانی، ۱۴۱۹: ۵۱۵)

وی هیچ عبارتی را در البلاغ نقل نمی‌کند. ایشان در تفسیر الفرقان مبسوط‌تر به این قضیه پرداخته و ضمن عبارت «وما هي الآيات الانجيلية التي تمثلهم بهذا المثل السامي: أبناء الملكوت وأبنائه. الملكوت وهي حقيقة الملك تكويناً و تشريعاً، كثيراً ما تعني الشريعة الإسلامية، فأبنائها أبناء الملكوت و لهم في الإنجيل الذكريات التالية» (صادقی‌تهرانی، ۱۳۶۵: ۲۷ / ۲۱۶) ده عنوان برگرفته از فقرات سه انجیل لوقا، متی و مرقس را آورده است.

نقد و بررسی فقرات منقول از انجیل در الفرقان

از ده عنوان فوق‌الذکر، فقط چهار عنوان نخست علاوه بر ملکوت و پادشاهی الهی، مشتمل بر شکافتن بذر و رویش گیاه و نمو زرع هم هستند و مرتبط با تمثیل دوم آیه ۲۹ فتح می‌باشند. شش عنوان منقول بعدی به تمثیلاتی مشتمل بر نمک زمین و نور عالم و ... می‌پردازند که خارج از تمثیل همراهان

پیامبر ﷺ به گیاه بالنده قرار می‌گیرند. چهار عنوان اول عبارتند از: ۱. «ان كلام الملكوت يزرع في قلوب الناس كما تزرع الحنطة في المزرعة والله صاحبها» (انجيل متی، ۱۸۶۵: ۱۳: ۲۴ - ۱؛ مرقس، ۱۸۶۵: ۴: ۲۰ - ۱؛ لوقا، ۱۸۶۵: ۸: ۱۵ - ۱) ۲. «ملكوت الله ينشأ أنا فأنا وينمو سنة فسنة ويكبر عصرا فعصرا...» (مرقس، ۱۸۶۵: ۴: ۲۹ - ۲۶) ۳. «ينمو الملكوت ويتكاثر جدا بين بعض الأقسام لمدة قليلة دون ان يبقی كافر ولا مشرك كالخردل...» (متی، ۱۸۶۵: ۱۳: ۳۱ - ۳۳؛ مرقس، ۱۸۶۵: ۴: ۳۳ - ۳۱) ۴. «في أبناء الملكوت حبات الحنطة التي تعطي مائة ضعف وفيهم أولاد إبليس». (متی، ۱۸۶۵: ۱۳: ۲۴ - ۳۰ و ۳: ۴۷ - ۵۰ و ۱۰: ۲۲؛ صادقی تهرانی، ۱۳۶۵: ۲۷ / ۲۱۷ - ۲۱۶) وی پس از عناوین دهگانه با بیان «هذه مواصفات الملكوت وأنباءه وأبناءه، وتلك عشرة كاملة من الأناجيل تتمثل في الرسول الأعظم محمد ﷺ و أمته»، روش انتخاب عناوین ده‌گانه را جستجوی توصیفات ملکوت، اخبار و فرزندان آن بیان کرده است. (همان: ۲۱۷) بنابراین وی تنها مفسری است که به بررسی مفصل‌تر اناجیل پرداخته و افزون بر آدرس فقرات به جمع‌بندی و اختصاص عنوان پرداخته اما مشخص نیست، چرا فقراتی را نقل نکرده است. بنابراین از نظر وی فقرات آدرس‌دهی شده از اناجیل ذیل این چهار عنوان می‌تواند تمثیل مشارالیه قرآنی باشند.

بررسی نگارندگان برای یافتن مشارالیه تمثیل قرآنی

شیوه دوم دستیابی به متن تمثیل مراجعه مستقیم به اناجیل و جستجوی فقراتی است که می‌توانند مشارالیه تمثیل باشند. مطابق وجه غالب آراء مفسران، تورات برای یافتن مشارالیه تمثیل خاص قرآنی از دامنه بررسی خارج و فقط اناجیل مورد تفحص قرار گرفتند.

غفلت مفسران در مراجعه مستقیم به اناجیل

با ملاحظه تمجید قرآن از کتب مقدس، به‌عنوان قرینه تفسیری، مراجعه به اناجیل چهارگانه موجه به‌نظر می‌رسد، اما چرا این مراجعه به‌ندرت مورد اهتمام مفسران قرار گرفته است؟ شاید مفسران به‌ویژه در قرون ابتدایی بدان مطالب و کتب دسترسی نداشته‌اند. همچنین ممکن است ارزش و جایگاه مطالب عهدینی به دلیل تحریف در نظر آنها، پایین و خرد جلوه کرده است. با این وجود مراجعه به اناجیل می‌تواند مفید و مهم باشد؛ چراکه ممکن است چنین تمثیلی در اناجیل کنونی موجود باشد، آن‌گونه که طنطاوی در تفسیر تحلیلی اجتماعی خود تصریح کرده است:

ولا شك أن هذه الأوصاف كانت موجودة في الكتابين قبل أن يحرفا و يبدلا. بل بعض هذه الأوصاف موجودة في الكتابين، حتى بعد تحريفهما. و يري بعض المفسرين أن

تمثیل همراهان پیامبر ﷺ به گیاه بالنده در بررسی تطبیقی قرآن و اناجیل اربعه □ ۵۳
المذکور فی التوراة و الإنجیل شیء واحد، و هو الوصف المذكور إلی نهائة. (طنطاوی،
۱۹۹۷: ۱۳ / ۲۸۹)

دسته‌بندی فقرات یافته‌شده در اناجیل چهارگانه

بر این اساس، مطالب اناجیل چهارگانه به‌دقت مورد تفحص قرار گرفت و جستجوی فقراتی که اشتراک و شباهت بیشتری با تمثیل همراهان پیامبر اسلام ﷺ به گیاه بالنده دارند، انجام شد. در این جستجو کلیدواژه‌های «رسول خدا و همراهان او، ملکوت و کلام الهی، تابعان پادشاهی الهی، دانه، زرع، رشد و نمو سریع گیاه و تمثیل» ملاحظه شدند. در جداولی شبیه‌ترین و مهم‌ترین فقرات ارائه شده است. موارد نقل‌شده در هر جدول دارای مشابهت مفهومی هستند.^۱

۱. مزرعه وجود انسان کشتزار بذر کلام الهی توسط پیامبر ﷺ

در جدول شماره ۱ فقراتی مشتمل بر تمثیل پرتکرار، طولانی و دوبخشی زارعی که کلام خدا را همچون دانه در سرزمین دل انسان‌ها کشت می‌کند، ارائه شده است. در بخش نخست تمثیل عیسی ﷺ به شاگردانش می‌فرماید: زارعی بذرها و دانه‌هایی با سرنوشتی چهارگانه برای زراعت پخش می‌کند: ۱. دانه‌های پایمال و خورده شده توسط پرندگان؛ ۲. دانه‌های پاشیده شده در سنگلاخ؛ ۳. دانه‌های کشت شده داخل خارها و ۴. دانه‌های کشت شده در خاک خوب. سپس عیسی ﷺ در بخش دوم تمثیل با بیان اینکه قدرت درک اسرار پادشاهی یا ملکوت خداوند به شما عطا شده، تمثیل را برای شاگردانش این‌گونه تبیین می‌کند که زارع و کشاورز همان کسی است که «کلام خدا» را ابلاغ می‌کند و آن را همچون بذر و دانه در سرزمین دل مردم می‌کارد و دانه‌های چهارگانه به ترتیب کسانی هستند که: ۱. فریب شیطان را خورده و او کلام خدا را از دل‌هایشان می‌رباید؛ ۲. به‌خاطر راحت‌طلبی کلام خدا در دل آنها تثبیت نشده و ریشه نمی‌دواند؛ ۳. دنیا با جلوه‌هایش و نفس با هواهایش کلام خدا را در وجودشان خفه می‌سازد و ۴. کلام خدا را پذیرفته، حفظ کرده و با پاکی و زحمت، ثمرات فراوان بیار می‌آورند و حاصل آنها سی، شصت و صد برابر است.

نکته اعجاب آور تکرار داستان در سه انجیل متی ۱۳: ۹ - ۳ و ۱۳: ۱۳ - ۱۸، لوقا ۸: ۸ - ۴ و ۸: ۱۵ - ۱۱، مرقس ۴: ۹ - ۲ و ۲۰: ۴ - ۱۰ با حفظ چهارچوب اصلی تمثیل با اختلافاتی جزئی، است. همین تمثیل در انجیل برنابا ۱۳۲: ۱۰ - ۴ و ۱۳۳: ۱۱ - ۱ با اختلاف جزئی آمده است. یک اختلاف این‌گونه است: زارع

۱. برخی از قسمت‌ها به زبان عربی در پاورقی ذکر شده است. (ر.ک: انجیل متی، مرقس، لوقا، یوحنا، الترجمات العربية الحديثة للكتاب المقدس، (براساس ترجمة فان دایک؛ بیروت) الكنيسة القبطية الأوردو كسبة، مصر، ۱۸۶۵)

در انجیل متی کلمه ملکوت و مژده پادشاهی الهی را می‌گوید، در مرقس کلام خدا را پخش می‌کند، در لوقا کلام را همچون دانه می‌افشاند و در برنابا کلمه خدای را تعلیم می‌دهد. بنابراین به نظر بهترین مصداق برای زارع، پیامبر ﷺ است. این تمثیل دوبخشی نسبتاً طولانی تنها در انجیل یوحنا نیامده است. وجود آن در سه انجیل از انجیل چهارگانه علاوه بر اهمیتش می‌تواند نشان‌دهنده اعتبار مفهوم کلی مستفاد از آن نیز باشد. این تمثیل توسط صادقی‌تهرانی به عنوان نخستین مورد از موارد دهگانه اشاره شده است. (صادقی‌تهرانی، ۱۳۶۵: ۲۷ / ۲۱۷ - ۲۱۶)

جدول شماره ۱

ردیف	آیه	منبع
۱	<p>۵ «دهقانی برای پاشیدن تخم بیرون رفت. وقتی تخم پاشید، مقداری از آن در راه افتاد و پایمال شد و پرندگان آنها را خوردند. ۶ مقداری هم در زمین سنگلاخ افتاد و پس از آنکه رشد کرد به سبب کمبود رطوبت و آب خشک شد. ۷ بعضی از دانه‌ها داخل خارها افتاد و خارها با آنها رشد کرده آنها را خفه نمود. ۸ بعضی از دانه‌ها در خاک خوب افتادند و رشد کردند و صد برابر ثمر آوردند.» این را فرمود و با صدای بلند گفت: «اگر گوش شنوا دارید، بشنوید.»^۱</p> <p>۱۱ معنا و مفهوم این مَثَل از این قرار است: دانه، کلام خدا است. ۱۲ دانه‌هایی که در راه افتادند کسانی هستند که آن را می‌شنوند و سپس شیطان می‌آید و کلام را از دل‌های شان می‌رباید مبادا ایمان بیاورند و نجات یابند. ۱۳ دانه‌های کاشته‌شده در سنگلاخ به کسانی می‌ماند که وقتی کلام را می‌شنوند با خوشی می‌پذیرند اما کلام در آنها ریشه نمی‌دواند. مدتی ایمان دارند اما در وقت آزمایش‌های سخت از میدان بدر می‌روند. ۱۴ دانه‌هایی که در میان خارها افتادند بر کسانی دلالت می‌کند که کلام خدا را می‌شنوند اما با گذشت زمان، تشویش دنیا و مال و ثروت و خوشی‌های زندگی، کلام را در آنها خفه می‌کند و هیچ‌گونه ثمری نمی‌آورند. ۱۵ اما دانه‌هایی که در خاک خوب افتادند بر کسانی دلالت دارد که کلام خدا را با قلبی صاف و پاک می‌شنوند و آن را نگه می‌دارند و با زحمت‌کشی، ثمرات فراوان بیار می‌آورند.^۲</p>	<p>لوقا: ۸-۴-۱۱ و ۱۵</p>

۵.۱ «خَرَجَ الزَّارِعُ لِيَزْرَعَ زَرْعَهُ».

۱۱.۲ «وَهَذَا هُوَ الْمَثَلُ: الزَّرْعُ هُوَ كَلَامُ اللَّهِ».

<p>۹:۴ ۳:۳۰-۳۱ ۲:۱۸-۱۹ ۲۳</p>	<p>۳ عیسی مطالب بسیاری را با مَثَل ... فرمود: «دهقانی برای پاشیدن تخم به مزرعه رفت. ۴ بعضی از دانه‌ها در بین راه افتادند و پرنندگان آمده آنها را خوردند. ۵ بعضی از دانه‌ها روی سنگلاخ افتادند و چون زمین عمقی نداشت زود سبز شدند. ۶ اما... همه سوختند و چون ریشه نداشتند خشک شدند. ۷ بعضی از دانه‌ها به داخل خارها افتادند و خارها ... آنها را خفه کردند. ۸ بعضی از دانه‌ها در خاک خوب افتادند و از هر دانه صد یا شصت یا سی دانه به‌دست آمد. ۹ ... ۱۸ پس معنای مَثَل دهقان را بشنوید: ۱۹ وقتی شخص مژده پادشاهی خدا را می‌شنود ولی آن را نمی‌فهمد، شیطان می‌آید و آنچه را که در دل او کاشته شده، می‌ریاید. این تخمی است که در بین راه افتاده بود. ۲۰ دانه‌ای که در سنگلاخ می‌افتد، مانند کسی است که تا پیام را می‌شنود، با خوشی می‌پذیرد. ۲۱ ولی در او ریشه نمی‌گیرد و دوام نمی‌آورد ... فوراً دلسرد می‌شود. ۲۲ دانه‌ای ... داخل خارها افتاد مانند کسی است که پیام را می‌شنود ... عشق به پول، آن پیام را خفه می‌کند و ثمر نمی‌آورد ۲۳ و دانه کاشته شده در زمین خوب به کسی می‌ماند، که پیام را می‌شنود و آن را می‌فهمد و صد یا شصت و یا سی برابر ثمر به‌بار می‌آورد.»</p>	<p>۲</p>
<p>مرقس ۴: ۲ - ۹ و ۱۰ - ۲۰</p>	<p>مشابه دو فقره فوق</p>	<p>۳</p>

۲. ملکوت و پادشاهی الهی همچون دانه ریز و بالنده خردل

دومین تمثیل داستانی که در فقرات جدول شماره ۲ ارائه شده عبارت است از اینکه ملکوت و پادشاهی الهی همچون دانه بسیار ریز و نیکوی آوری یا خردل کوچکی است و شخصی چنین دانه‌هایی را در مزرعه وجودش می‌کارد (یا مردی است، که در مزرعه خود تخم می‌پاشد) و آنها سبز شده، جوانه زده، رشد و نمو کرده، بعد خوشه و دانه رسیده داخل خوشه شده و از هر بوته دیگری بلندتر می‌گردد تا درختی بزرگ شده و پرنندگان از سایه آن استفاده می‌کنند. این تمثیل در متی ۱۳: ۳۲ - ۳۱، مرقس ۴: ۳۲ - ۳۰ و لوقا ۱۳: ۱۹ - ۱۸، با تغییرات جزئی دیده می‌شود. نکته دیگر تمثیل، رویش پیوسته دانه در روز و شب، و خواب و بیداری است تا گیاه بروید و ثمر بیاورد. این تمثیل توسط صادقی تهرانی در دومین و سومین مورد از موارد ده‌گانه اشاره شده است. (صادقی تهرانی، ۱۳۶۵: ۲۷ / ۲۱۷ - ۲۱۶)

۳.۱ «فَكَلَّمَهُمْ كَثِيرًا بِأَمْثَالٍ قَائِلًا: «هُذَا الزَّرْعُ قَدْ خَرَجَ لِيُزْرَعَ».

۱۸.۲ «فَاسْمَعُوا أَنْتُمْ مَثَلَ الزَّرْعِ: ۱۹ كُلُّ مَنْ يَسْمَعُ كَلِمَةَ الْمَلَكُوتِ ...».

جدول ۲

ردیف	آیه	منبع
۱	۳۱ عیسی یک مَثَل ... گفت: «پادشاهی آسمانی مانند دانه آوری است که شخصی آن را می‌گیرد و در مزرعه خود می‌کارد. ۳۲ دانه‌آوری که کوچکترین دانه‌هاست، پس از آنکه رشد و نمو کند از بوته‌های دیگر بزرگتر شده به اندازه یک درخت می‌شود و آن قدر بزرگ است که پرندگان می‌آیند و در میان شاخه‌هایش آشیانه می‌سازند.» ^۱	متی ۱۳: ۳۱ - ۳۲
۲	۳۰ عیسی: «پادشاهی خدا را به چه چیز تشبیه کنم...؟ ۳۱ مانند دانه‌آوری ای است که در زمین کاشته می‌شود. آوری کوچکترین دانه‌ها ... است، ۳۲ اما وقتی که کاشته شود، رشد می‌کند ... شاخه‌های آن آن قدر بزرگ می‌شود که پرندگان می‌توانند در سایه آن لانه بسازند.» ^۲	مرقس ۴: ۳۰ - ۳۲
۳	مشابه دو فقره فوق	لوقا ۱۳: ۱۸ - ۱۹

۳. دنیا محل همراهی بذرها و گیاهان نیکو و هرزه

سومین تشبیهی که در فقرات جدول شماره ۳ آمده، مَثَل گیاهان نیکو و هرزه است، گیاهان نیکو تابعان پادشاهی خدا و گیاهان هرزه پیروان شیطانند. این تمثیل تا حدودی شبیه تمثیل دوم است با این تفاوت که شیطان یا همان دشمن پادشاهی الهی، در میان بذرها نیکو که همانا تابعین پادشاهی خدا هستند، تخم‌های هرزه می‌پاشد، تخم‌های نیکو و هرزه در دنیا با هم سبز شده و در انتهای دنیا، در موسم درو، دروگرانی که فرشتگان هستند گیاه هرزه را جدا کرده و می‌سوزانند. این تمثیل علاوه بر متی ۱۳: ۳۰ - ۲۴ و ۳۶ - ۴۰، مرقس ۴: ۲۹ - ۲۶ و همچنین در برنابا ۱۳۲: ۱۰ - ۴ و ۱۳۳: ۱۲ - ۳ با شرح مبسوط‌تری آمده است. این تمثیل در مورد چهارم توسط صادقی‌تهرانی ذکر شده است. (صادقی‌تهرانی، ۱۳۶۵: ۲۷ / ۲۱۷ - ۲۱۶) ردیف ۲ جدول ۳، در *منهج الصادقین* به‌عنوان تمثیل مشارالیه قرآن برشمرده شده است. (کاشانی، ۱۳۳۶: ۸ / ۳۹۸)

۱. ۳۱ «يُسَبِّهُ مَلَكُوتُ السَّمَاوَاتِ حَبَّةَ خَرْدَلٍ أَخَذَهَا إِنْسَانٌ وَزَرَعَهَا فِي حَقْلِهِ»

۲. ۳۰ «وَقَالَ: «بِمَاذَا نُسَبِّهُ مَلَكُوتَ اللَّهِ؟...» ۳۱ «مِثْلُ حَبَّةِ خَرْدَلٍ، مَتَى زُرِعَتْ فِي الْأَرْضِ...»

جدول شماره ۳

منبع	آیه	ردیف
متی ۱۳: ۲۴ - ۳۰	۲۴ ... عیسی مَثَل دیگری... گفت: «پادشاهی آسمانی مانند این است، که شخصی در مزرعه خود تخم خوب کاشت ^۱ ۲۵ اما وقتی همه در خواب بودند دشمن او آمده در میان گندم گیاه هرزه پاشید و رفت. ۲۶ هنگامی که دانه‌ها سبز شدند و شروع به رشد و نمو کردند گیاه‌های هرزه نیز در میان آنها پیدا شد ... ۳۰ بگذارید تا موسم درو هر دوی آنها با هم رشد کنند ... به دروگران خواهم گفت که گیاه‌های هرزه را جمع کنند و آنها را برای سوخت ببندند و گندم را نیز جمع کرده در انبار من ذخیره کنند.»	۱
مرقس ۴: ۲۶ - ۲۹	۲۶ عیسی فرمود: «پادشاهی خدا مانند مردی است، که در مزرعه خود تخم می‌پاشد. ۲۷ دانه سبز می‌شود و رشد می‌کند ... ۲۸ زمین ... موجب می‌شود گیاه بروید و ثمر بیاورد، اول جوانه، بعد خوشه و بعد دانه رسیده در داخل خوشه. ^۲ ۲۹ اما وقتی که محصول می‌رسد، او با داس خود به کار مشغول می‌شود، چون موسم درو رسیده است.»	۲
متی ۱۳: ۳۶ - ۴۰	مشابه دو فقره فوق	۳

۴. فرستاده خدا شبیه درخت تاک

در تمثیل چهارم در موارد جدول شماره ۴، فرستاده خدا به درخت تاک تشبیه شده که پیروانش به شاخه‌های این درخت می‌مانند و مادامی که با تبعیت و پذیرش سخنان وی به درخت تاک او متصل هستند میوه و ثمرات فراوان می‌دهند و با جدایی خشک شده و ثمری ندارند و در نهایت در آتش سوخته خواهد شد. (یوحنا ۱۵: ۶ - ۱) در انجیل برنابا نیز تمثیل مشابهی آمده (برنابا ۱: ۱۶۳ - ۱۱) که صادقی تهرانی در کتاب *بشارات عهدین* آن را با عنوان «درخت برانده» آورده و تمثیل شخص پیامبر ﷺ دانسته، چه در آن موضع اسم حضرت محمد ﷺ هم ذکر شده است. (صادقی تهرانی، ۱۳۴۶: ۳۷ و ۴۳)

۱. ۲۴ «يُشْبِهُ مَلَكَوْتُ السَّمَاوَاتِ إِنْسَانًا زَرَعَ زَرْعًا جَيِّدًا فِي حَقْلِهِ».

۲. ۲۶ «وَقَالَ: «هَكَذَا مَلَكَوْتُ اللَّهِ: كَانَ إِنْسَانًا يُلْقِي الْبِنَارَ عَلَى الْأَرْضِ»... ۲۸ «...أَوْلًا نَبَاتًا، ثُمَّ سُئِلًا، ثُمَّ قَمَحًا...»

جدول شماره ۴

منبع	آیه	ردیف
یوحنا ۱۵: ۱-۶	۱ من تاک حقیقی هستم و پدر من باغبان است. ۲ هر شاخه ای را که در من ثمر نیاورد می برد و هر شاخه ای که ثمر بیاورد آن را پاک می سازد تا میوه بیشتری به بار آورد... ۴ در من بمانید و من در شما (مانند شاخه جدا شده ...) نمی توانید ثمر بیاورید مگر آنکه در من بمانید. ۵ من تاک هستم و شما شاخه های آن هستید. هر که در من بماند و من در او، میوه بسیار می آورد ... ۶ اگر کسی در من نماند مانند شاخه ای ... خشک می گردد. مردم شاخه های خشکیده را جمع و در آتش می اندازند و می سوزانند ... ^۱	۱

با ملاحظه جداول چهارگانه فوق به نظر می رسد مطالبی مشابه با تمثیل به گیاه بالنده در این جداول وجود دارد اما تصریحی به نام پیامبر ﷺ و همراهانش به چشم نمی خورد (به جز در انجیل برنابا)، در حالی که طبق آیه محل بحث و سایر آیات (اعراف / ۱۵۷) و (صف / ۶) باید این گونه باشد. در فقرات منتخب از انجیل از واژه «ملکوت» استفاده شده است. برخی از مترجمان آن را «پادشاهی الهی» (و فورن، ۱۹۳۵: ۲۱) ترجمه و برخی نیز از همان «ملکوت خدا» استفاده کرده اند. (انجیل عیسی مسیح، بی تا: ۹۷۶) همچنین مواردی از جمله: کسی که تعلیم می کند کلمه خدای را، دهقان و کشاورزی که پیام خدا را مانند تخم می کارد، من تاک حقیقی هستم و پدر من باغبان است، خدمتکاران آن مرد صالح، پیروان پادشاهی الهی، ابناء ملکوت، پیروان ملکوت خداوند، دیده می شوند. (همان: ۲۱، ۵۸ و ۱۰۳) به نظر حداقل برخی از این موارد می توانند مصداق پیامبر خدا ﷺ باشد. بنابراین در این فقرات باید نامی از پیامبر ﷺ و همراهانش باشد که این گونه نیست! موارد جزئی دیگری هم در متن انجیل به چشم می خورد که یا کمتر مرتبط با تمثیل قرآنی همراهان رسول به گیاه بالنده اند، یا قابل فروکاستن به چهار تمثیل فوق هستند.

در تفاسیر قرآن نیز پیرامون مشبه و حتی وجه شبه تمثیل «مَثَلُهُمْ فِي الْآنْجِيلِ كَزَرْعٍ» آراء مختلفند و جملگی مشبه تمثیل را همراهان پیامبر ﷺ ندانسته اند. در تفاسیر، مشبه تمثیل را برخی، همراهان و اصحاب پیامبر ﷺ، (حسینی شاه عبدالعظیمی، ۱۳۶۳: ۱۲ / ۱۷۲؛ مدرسی، ۱۴۱۹: ۱۳ / ۳۴۸؛ زحیلی، ۱۴۱۸: ۲۶ / ۲۰۵) عده ای، شخص پیامبر ﷺ، (حسینی شاه عبدالعظیمی، ۱۳۶۳: ۱۲ / ۱۷۲؛ شبیبانی، ۱۴۱۳: ۵ / ۴۴) گروهی از مفسران، پیامبر ﷺ و اصحاب، (سیدقطب، ۱۴۱۲: ۶ / ۳۳۳؛ میرزاخسروانی،

۱. «أَنَا الْكَرْمَةُ الْحَقِيقَةُ وَأَبْنِي الْكَرَامُ». ۲ «كُلُّ غُصْنٍ فِي لَيْتَانِي بِثَمَرٍ يَنْزِعُهُ، وَكُلُّ مَا يَأْتِي بِثَمَرٍ يُنْقِبِهِ لَيْتَانِي بِثَمَرٍ أَكْثَرَ...»

تمثیل همراهان پیامبر ﷺ به گیاه بالنده در بررسی تطبیقی قرآن و انجیل اربعه □ ۵۹

۱۳۹۰: ۸ / ۴۶) بعضی، مؤمنان و اهل ایمان (کاشانی، ۱۳۳۶: ۸ / ۳۹۸؛ رازی، ۱۴۲۰: ۲۸ / ۹۰؛ امین، ۱۳۶۱: ۱۳ / ۲۲۹) و سرانجام تعدادی، دین اسلام (حسینی شاه‌عبدالعظیمی، ۱۳۶۳: ۱۲ / ۱۷۲؛ امین، ۱۳۶۱: ۱۳ / ۲۲۹) بر شمرده‌اند.

مقایسه تطبیقی تمثیل قرآنی و فقرات منقول از انجیل

مشارالیه تمثیل قرآن در مورد همراهان پیامبر ﷺ با شیوه مذکور پی‌جویی و تمثیلات در عناوین چهارگانه و جداول مربوطه ارائه شدند. مقایسه تطبیقی بین تمثیل قرآنی و تفاسیر ذیل آیه، با مشارالیه انجیلی آن نشان از وجوه مشترک و مفترقی دارد.

بررسی اشتراک‌های تمثیلات قرآن و انجیل

از آنجاکه تمثیل قرآنی «وَمَثَلُهُمْ فِي الْإِنجِيلِ كَزَرْعٍ» منقول از انجیل است، اگر فقرات انجیلی فوق بتوانند مشارالیه تمثیل قلمداد شوند، قطعاً موارد مشترکی وجود دارند؛ چراکه با صرف‌نظر از بحث تحریف، هر دو از منبع وحی سرچشمه می‌گیرند و طبق آیه قرآن یک تمثیلند. اشتراک‌ها مواردی را در برمی‌گیرد که دو تمثیل به‌صراحت بدان اشاره کرده‌اند. حداقل چهار مورد مشترک در متن تمثیل قرآنی و فقرات انجیلی قابل ذکر است.

۱. اصل تمثیل انسان به گیاه

یکی از اشتراک‌های تمثیل در قرآن و انجیل اصل تشبیه انسان به گیاه است. فارغ از اینکه چه جنبه و خصوصیتی (رشد، خیررسانی یا عکسش؛ وجه شبه) از چه انسانی (مسلمان، کافر، منافق؛ مشبه) به چه نوع گیاهی (دانه، کشته، سنبله، درخت؛ مشبه به) تشبیه شده باشد، اصل و قالب تشبیه قابل استخراج است. در تمثیل قرآنی مورد بحث انسان‌هایی که همراهان پیامبر ﷺ هستند به گیاه کاشته شده‌ای تشبیه شده‌اند: «وَمَثَلُهُمْ فِي الْإِنجِيلِ كَزَرْعٍ...». مکارم شیرازی ذیل آیه ۲۶۱ سوره بقره می‌گوید:

مصدق این اعتقاد (تشبیه انسان به گیاه) آیات و روایاتی است که دلالت می‌کند بر اینکه انسان

همچون گیاه رشد و نمو می‌کند. (مکارم شیرازی، ۱۳۸۲: ۱ / ۱۰۶)

در عبارت‌های منقول از انجیل نیز اصل چنین تمثیلی فراوان وجود دارد: من (عیسای پیامبر) تاک حقیقی هستم و پدر من باغبان است. (یوحنا، ۱۵: ۱)، مزرعه، این جهان و تخم نیکو تابعین پادشاهی خدا هستند و تخم‌های گیاه هرزه پیروان شیطانند. (انجیل متی، ۱۸۶۵: ۱۳: ۳۹)، شخص که مژده پادشاهی خدا را می‌شنود ... مانند دانه‌ای است که ... (انجیل متی، ۱۸۶۵: ۴: ۲۰)، دانه کاشته شده یا افتاده در ...

مانند کسی است که (انجیل لوقا، ۱۸۶۵: ۸: ۱۶ - ۱۴) بنابراین اصل وجود چنین تمثیلی در مطالب قرآن و انجیل قابل استفاده و از مشترکات است.

مؤیدات قرآنی و روایی اصل تمثیل انسان به گیاه

ممکن است گفته شود که قرآن در تمثیل محل بحث انسان را به زرع تشبیه نکرده بلکه فقط تمثیلی از انجیل را نقل کرده است. باید گفت اولاً این نقل قول آن هم برای همراهان رسول دلیل تصدیق چنین تمثیلی است. ثانیاً در آیاتی دیگر، اصل چنین تمثیلی موجود و تکرار شده است: «مَثَلُ الَّذِينَ ... كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ...» (بقره / ۲۶۱)، خدای متعال درباره حضرت مریم می‌فرماید: «فَتَقَبَّلَهَا رَبُّهَا بِقَبُولٍ حَسَنٍ وَأَنْبَتَهَا نَبَاتًا حَسَنًا...» (آل عمران / ۳۷) و ثالثاً در روایات هم فراوان به چنین تمثیلی برخورد می‌کنیم: پیامبر ﷺ در احادیثی می‌فرماید: «الْمُؤْمِنُ كَمِثْلِ شَجَرَةٍ... قَالُوا يَا رَسُولَ اللَّهِ وَمَا هِيَ قَالَ النَّخْلَةُ»، (کلینی، ۱۴۰۷: ۲ / ۲۳۵) «مَثَلُ الْمُؤْمِنِ كَمَثَلِ الزَّرْعِ ... وَ مَثَلُ الْمُنَافِقِ مَثَلُ الشَّجَرَةِ الْأَرْزِ». (ری شهری، ۷۸ - ۱۳۷۷: ۱۰ / ۳۴۹: متقی‌هندی، ۱۳۹۷: ۱ / ۱۴۸) بسیاری از محدثان فریقین ضمن نقل روایات فراوان مؤید بعد فردی تمثیل، به شرح آنها پرداخته‌اند. علامه مجلسی در ذیل حدیث نبوی اخیر می‌نویسد:

لعل التشبيه لبيان أنه ينبغي أن يكون المؤمن كثير المنافع، مستقيم الأحوال، ينتفع منه دائماً، وهذا المضمون مروى من طرق المخالفين. (مجلسی، ۱۴۰۴: ۹ / ۲۵۴)

۲. رشد مرحله‌ای و پیوسته انسان همانند گیاه

قرآن علاوه بر تمثیل همراهان پیامبر ﷺ به گیاه، به مرحله‌ای بودن و پیوستگی داشتن و دائمی بودن رشد آنها پرداخته است:

كَزَّرِجٍ أَخْرَجَ شَطَاؤُهُ فَآزَرَهُ فَاسْتَغْلَظَ فَاسْتَوَى عَلَى سُوقِهِ ...؛

چون کشته‌ای که جوانه خود برآورد و آن را مایه دهد تا ستبر شده بر ساقه‌های خود بایستد.

آیه به چهار مرحله‌ای که با حرف «ف» جدا شده‌اند اشاره دارد. در عبارت‌های منقول از انجیل نیز به مرحله‌ای و پیوسته بودن رشد اشاره شده: پادشاهی آسمانی مانند این است، که شخصی در مزرعه خود تخم خوب کاشت ... هنگامی که دانه‌ها سبز شدند و شروع به رشد و نمو کردند (متی، ۱۸۶۵: ۱۳: ۲۶ - ۲۴) و بعضی از دانه‌ها (کسانی که کلام را می‌شنوند و استقبال می‌کنند) در داخل خاک خوب افتادند و سبز شده، رشد کردند و ثمر آوردند و (مرقس، ۱۸۶۵: م: ۴ / ۸ و ۲۰) پادشاهی خدا مانند مردی است، که در مزرعه‌اش تخم می‌پاشد. دانه سبز می‌شود و رشد می‌کند ... موجب می‌شود که گیاه بروید و ثمر بیاورد،

تمثیل همراهان پیامبر ﷺ به گیاه بالنده در بررسی تطبیقی قرآن و انجیل اربعه □ ۶۱

اول جوانه، بعد خوشه و بعد دانه رسیده در داخل خوشه. (مرقس ۱۸۶۵: ۴ / ۲۸ - ۲۶) در ترجمه عربی این عبارات با «أَوْلًا» شروع و با «ثُمَّ» از هم متمایز شده است.^۱

۳. نائل شدن پیروان انبیاء به قدرت و استحکام پس از قَلت و ضعف

نتیجه رشد تدریجی و پیوسته از حالت ضعف، ثمردهی و رسیدن به قدرت است. در بحث وجه شبه، اکثر مفسران به تنهایی پیامبر ﷺ، ضعف و قَلت مسلمانان در آغاز بعثت و سپس تقویت و استحکام آنها به لحاظ عِدّه و عُدّه، و غلبه بر کفار در مدت ۲۳ سال اشاره کرده‌اند. (سبزواری، ۱۴۱۹: ۵۲۰؛ طوسی، بی‌تا: ۳۳۷ / ۹) بنابراین اگر انسان‌ها مراحل رشد را به تدریج طی کرده متوقف نشوند، همچون گیاه به ثمر نشست، چنان به فضائل و کرامات نائل می‌آیند که کافران را، همچون کشاورزان متعجب از ثمردهی شگرف و سریع گیاه، به شگفتی و غیض می‌آورند. قرآن پس از بیان مراحل رشد، کمال و استحکام می‌فرماید: «يُعْجِبُ الزُّرَّاعَ لِيَغِيظَ بِهِمُ الْكُفَّارَ». در عبارتهای منقول از انجیل هم، مکرر این نکته دیده می‌شود: اما دانه‌های افتاده در خاک خوب بر کسانی دلالت دارد که کلام خدا را با قلبی صاف و پاک شنیده، حفظ کرده و با زحمتکشی، ثمرات فراوان به بار می‌آورند. (لوقا، ۱۸۶۵: ۸ / ۱۵)، دانه کاشته شده در زمین خوب به کسی می‌ماند، که پیام را می‌شنود و آن را می‌فهمد و صد، شصت، یا سی برابر ثمر می‌دهد. (متی، ۱۸۶۵: ۱۳ / ۲۳)، (پادشاهی خدا) مانند دانه آوریای است که در زمین کاشته می‌شود. آوری کوچکترین دانه‌های روی زمین است، اما وقتی کاشته شود، رشد می‌کند و از هر بوته دیگری بلندتر می‌گردد و شاخه‌هایش آن قدر بزرگ می‌شود که پرندگان می‌توانند در سایه آن لانه بسازند. (مرقس، ۱۸۶۵: ۴ / ۳۲ - ۳۰)

۴. توجه به بعد فردی سیر و حرکت پیروان رسولان

در بعد فردی تمثیل، هر فرد از همراهان پیامبر ﷺ در شمول مُثَل حرکت و نمودی همانند گیاه بالنده قرار می‌گیرد. این بُعد در مقابل بعد اجتماعی تمثیل، که همه مسلمانان و اعضاء جامعه را همانند گیاهی یک‌پارچه و درختی واحد بر می‌شمرد قرار می‌گیرد. در انجیل مفصلاً به این بعد تمثیل توجه شده است. در فقرات مذکور در جدول شماره ۱ از چهار نوع انسان در برخورد با تعالیم الهی و تشبیه به دانه‌های در وضعیت مشخص سخن رفت:

دانه‌هایی که در راه افتادند ...، دانه‌های کاشته شده در سنگلاخ ...، دانه‌هایی که در میان

۱. أَوْلًا نَبَاتًا، ثُمَّ سُنبُلًا، ثُمَّ قَمَحًا مَلَانَ فِي السُّبُلِ... (مرقس، ۱۸۶۵: ۴: ۲۸)

خارها افتادند ... دانه‌هایی که در خاک خوب افتادند ... بر کسانی دلالت دارند ... (لوقا، ۱۸۶۵: ۸ / ۱۵ - ۱۲)

در فقرات جدول شماره ۳ نیز بعد فردی مدنظر است: مزرعه، این جهان و تخم نیکو تابعین پادشاهی خدا هستند و تخم‌های گیاه هرزه پیروان شیطان می‌باشند. (متی، ۱۸۶۵: ۱۳: ۳۸)

در قرآن نیز مطابق آیه ۲۹ فتح در بعد فردی این تک‌تک همراهان پیامبر ﷺ هستند که در ابتدا به‌سان گیاهی نورسته و کم‌بینه دارای درجه ایمانی و اعتقادی پایینی هستند و به‌تدریج در پرتو تعالیم وحی و هدایت‌های رسول و انجام عبادت‌ها و مجاهدت‌ها درجه ایمانی بالاتر و اعتقادی محکم‌تر و یقینی فزونتری کسب کرده و به‌سان درختی قوی و پرثمر به ثبات و استحکام نفسانی و فضائل و کمالات اخلاقی نائل آمده و (این رشد فزاینده) موجب تعجب کافران می‌شود. این بعد از تمثیل در آیات دیگر و روایات فراوان وارد شده به‌گونه‌ای که به‌وسیله برخی مفسران و محدثان مورد تأکید قرار می‌گیرد. همچنین با بررسی آیات ۲۹ - ۲۸ فتح مشخص می‌شود که اگر تمثیل به گیاه بالنده وجود نداشت، بازهم بحث بعد اجتماعی، تشکیل حکومت دینی، غلبه بر سایر ادیان و به خشم آمدن کافران، به‌ویژه با ملاحظه سایر آیات قرآن^۱ قابل استخراج بود. بنابراین چنین تمثیلی باید حاوی مطالب جدیدی باشد. در نتیجه می‌توان گفت که اگر توجه به بعد فردی همراهان رسول منظور و مراد اصلی تمثیل نباشد، حداقل اهمیت آن از بعد اجتماعی کمتر نخواهد بود.

مفسران و بعد فردی تمثیل

مفسران فریقین ذیل آیه، بعد فردی تمثیل را مورد توجه و تأکید قرار داده‌اند. عبدالکریم خطیب می‌نویسد:

مثل المؤمنین الذين مثلهم الله في الإنجيل، هو الزرع ... وشبه المسلمون بالزرع لأنهم كثير، و لأن كل واحد منهم له ذاتيته إلى جانب هذه الشجيرات الكبيرة التي يضمها الحقل. (خطیب، ۱۴۲۴: ۱۳ / ۴۳۱ - ۴۳۰)

مکارم شیرازی با تأکید بعد فردی، به تشکیل، رشد و شکوفایی جامعه اسلامی با چنین همراهانی نظر دارد:

اوصافی که در انجیل آمده بیانگر حرکت، نمو و رشد آنها در جنبه‌های مختلف است. آری آنها انسان‌هایی هستند با صفات والا که آنی از حرکت باز نمی‌ایستند، همواره

۱. وَأَذْكُرُوا إِذْ أَنْتُمْ قَلِيلٌ مُسْتَضْعَفُونَ فِي الْأَرْضِ تَخَافُونَ أَنْ يَتَخَطَّفَكُمُ النَّاسُ فَآوَاكُمْ وَأَيَّدَكُمْ بِبَصَرِهِ ... (انفال / ۲۶)

تمثیل همراهان پیامبر ﷺ به گیاه بالنده در بررسی تطبیقی قرآن و انجیل اربعه □ ۶۳
جوانه می‌زنند، و جوانه‌ها پرورش می‌یابد و بارور می‌شود. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴:
۱۱۸ / ۲۲)

در تفسیر کاشف هم تمثیل، از اوصاف اصحاب پیامبر ﷺ و رشد آنها ذکر شده است:

وصفاً أصحابه بزرع نما و أینع و کثرت ثماره و فروعه، و اشتبک بعضها ببعض، و استقامت
علي أصولها، و بلغت غایتها... (يُعْجِبُ الزَّرَّاعُ) بحسنه و نموه. (مغنیه، ۱۴۲۴: ۷ / ۱۰۴)
صاحب فی ظلال القرآن می‌نویسد:

وَمَثَلُهُمْ فِي الْإِنْجِيلِ... و صفتهم فی بشارته بمحمد و من معه، أنهم: كَزْرُوعِ أَخْرَجَ سَطَأَهُ... فهو
زرع نام قوی، یخرج فرخه من قوته و خصوبته (سید قطب، ۱۴۱۲: ۶ / ۳۳۳)
همچنین است در تفسیر هدایت:

آنان در حال تکامل و بالا رفتن به مقامی کامل تر به صورتی منظم به سر می‌برند ... به
درخت شباهت دارند که از دانه کوچکی آغاز می‌شود و پس از تکامل تدریجی درخت
نیرومند و عظیم بر تنه خود می‌ایستد. (مدرسی، ۱۳۷۷: ۱۳ / ۳۴۸)

بررسی افتراق‌های تمثیل‌ها

با بررسی تطبیقی آیه محل بحث و فقرات منقول از انجیل، اختلاف‌ها و افتراق‌هایی به دست می‌آید که
به چهار مورد از مفترقات پرداخته شده است.

۱. تصریح نام مبارک «محمد» ﷺ و همراهانش (قرآن)

در ابتدای آیه ۲۹ فتح به نام مبارک حضرت محمد ﷺ تصریح شده: «مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ... وَمَثَلُهُمْ
فِي الْإِنْجِيلِ كَزَرْعٍ»، در این تمثیل و طبق آیات دیگر مانند آیه ۶ سوره صف^۱ در سایر عبارات‌های انجیل
حداقل باید نام پیامبر ﷺ یا «احمد» موجود باشد که چنین نیست. بنابراین از جمله موارد تحریف بالحذف
می‌توان به حذف نام مبارک پیامبر ﷺ، اشاره کرد. (صادقی‌تهرانی، ۱۳۴۶: ۱۳۳)

۲. توجه به بعد اجتماعی همراهان انبیاء الهی (قرآن)

در بعد اجتماعی ممثل تمثیل قرآنی در وضعیت اجتماعی و حکومتی دوره صدر اسلام و همچنین از باب

۱. «...وَمُبَشِّرًا بِرَسُولٍ يَأْتِي مِنْ بَعْدِي اسْمُهُ أَحْمَدُ...». (صف / ۶)

جری و تطبیق به سایر ادوار، به‌ویژه عصر ظهور حضرت مهدی علیه السلام و شرایط پیروانش بررسی می‌شود. وضعیت پیامبر صلی الله علیه و آله و همراهان او از حیث کمی عده و عُدّه و قدرت ضعیف جامعه نوپای نبوی در ابتدای بعثت، تقویت و رشد تدریجی مسلمانان تا قدرت و حاکمیت مطلق شبه جزیره و کثرت نفرات و وفور امکانات، پشتیبانی و همیاری در امور یکدیگر در ۲۳ سال، به شرایط رویش و نمو تدریجی گیاه از بذر و جوانه ضعیف تا درخت مستحکم و قوی تشبیه شده است. چنانچه شیخ طوسی در تفسیر خود می‌نویسد:

و وجه ضرب هذا المثل بالزرع الذي أخرج شطأه هو ان النبي صلی الله علیه و آله حين ناداهم إلی دینه كان ضعيفاً فأجابہ الواحد بعد الواحد حتي كثر جمعه و قوي أمره كالزرع يبدو بعد البذر ضعيفاً.
(طوسی، بی تا: ۹ / ۳۳۷)

در این بعد وضعیت جامعه مؤمنان و تشکیل حکومت دینی و غلبه بر کفار مدنظر قرار می‌گیرد، نه وضعیت تک تک همراهان رسول، آن گونه که سید محمدحسین فضل الله تأکید کرده است:

و هذا تصوير للمجتمع المؤمن الذي يتكامل و يتنامي و يقوي بعضه بعضا حتي يشکل قوّة كبيرة في العدد و العدة. (فضل الله، ۱۴۱۹: ۲۱ / ۱۳۰)

بنابراین وجه شبه آن گونه که صاحب تفسیر *ارشاد الأذهان* تصریح کرده عبارت است از «وجه التشبيه أن النبي صلی الله علیه و آله خرج وحده ثم كثر المؤمنون حتي تغلبوا علي الكافرين في مدة وجيزة». (سبزواری، ۱۴۱۹: ۵۲۰) این تصویر از تمثیل «وَمَثَلُهُمْ فِي الْإِنْجِيلِ كَزَرْعٍ» همچنین با محتوای سوره فتح، سیاق آیات و به‌ویژه با بیان آیه پیشین؛ «هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَى وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَكُنِيَ بِاللَّهِ شَهِيدًا» (فتح / ۲۸) کاملاً سازگار است. در همین بعد و از آنجا که غلبه کامل و جهانی حکومت اسلام در عصر ظهور محقق می‌شود برخی مفسران آیه را به حکومت جهانی حضرت مهدی علیه السلام مرتبط دانسته‌اند. صاحب تفسیر *البلاغ* می‌نویسد:

ذلك النمو العال ظاهر في دولة المهدي عليه السلام إظهارا علي الدين كله، مهما كان الأصيل هو الرسول محمد صلی الله علیه و آله فالمهدي عليه السلام هو الفرع الفصيل. (صادقی تهرانی، ۱۴۱۹: ۵۱۵)

صاحب *مخزن العرفان* می‌نویسد:

بایستی دین اسلام در قوت و شوکت به‌جایی رسد که بر تمام ادیان غالب گردد ... هنوز چنین غلبه‌ای به‌طور کامل تحقق نی‌پذیرفته و وعده خدا حق است ... در آخرالزمان به‌ظهور مهدی علیه السلام ... محقق خواهد شد. (امین اصفهانی، ۱۳۹۱: ۱۳ / ۲۳۰ - ۲۲۹)

تمثیل همراهان پیامبر ﷺ به گیاه بالنده در بررسی تطبیقی قرآن و اناجیل اربعه □ ۶۵

در حالی که در فقرات منقول از انجیل به این بعد توجهی نشده؛ بنابراین یا چنین بعدی از انجیل حذف شده یا حداقل جامعه هنوز به آن حد از رشد و بلوغ نرسیده بوده که بحث تشکیل حکومت مدنظر قرار گیرد.

۳. بحث ملکوت و پادشاهی الهی (انجیل)

در عبارت‌های منقول از اناجیل موارد مختلفی در این زمینه دیده می‌شود. مطابق عبارت‌های منقول در جدول چهارگانه، در متی از ملکوت و مژده پادشاهی الهی، در مرقس و لوقا از انتشاردهنده کلام خدا؛ و در برنابا از تعلیم کلمه خدا سخن گفته شده است. بنابراین عباراتی همچون ملکوت الهی، پادشاهی الهی، تعلیم کلمه و کلام خدا آمده و در ظاهر قرآن چنین بحثی دیده نمی‌شود.

۴. اشمثال مشبه تمثیل بر غیر پیروان رسولان الهی (انجیل)

در فقرات انجیل انسان‌های مختلفی به‌عنوان مشبه تمثیل با ملاحظه نسبت آنها با پذیرش، رد و ... کلام پادشاهی الهی یا ملکوت الهی، مطرح هستند: کسانی که کلام الهی را شنیده، شیطان می‌آید و کلام را از دل‌هایشان می‌رباید؛ کسانی که کلام را شنیده، پذیرفته اما در آنها ریشه نمی‌دواند؛ کسانی که کلام خدا را شنیده اما تشویش دنیا، مال، ثروت و خوشی‌های زندگی، کلام را در آنها خفه می‌کند؛ کسانی که کلام خدا را با قلبی پاک شنیده، نگه می‌دارند و ثمرات فراوان به‌بار می‌آورند. (لوقا، ۸: ۱۵ - ۱۲) همچنین برخی فقرات انجیل از تابعین پادشاهی الهی و پیروان شیطان به‌عنوان مشبه تمثیلات نام می‌برند: مزرعه، این جهان است و تخم نیکو تابعین پادشاهی خدا هستند و تخم‌های گیاه هرزه پیروان شیطانند. (متی ۱۳: ۳۸) حال آنکه در قرآن فقط افرادی که همراه پیامبر ﷺ هستند و تعالیم وحیانی را پذیرفته‌اند، مشبه تمثیل هستند.

نتیجه

۱. بررسی بیش از یکصد تفسیر نشان داد که مفسران متقدم در تفسیر «وَمَثَلُهُمْ فِي الْإِنْجِيلِ كَزَرْعٍ»، هیچ پی‌جویی در مطالب اناجیل برای دستیابی به متن تمثیل مشارالیه قرآن به‌عنوان قرینه مهم تفسیری نداشته‌اند. صاحب تفسیر قرن دهمی *منهج الصادقین* اشاره به وجود چنین تمثیلی در انجیل مرقس کرده است. در دوره معاصر، صادقی‌تهرانی ضمن مراجعه، به انتخاب عناوینی برای مطالب انجیل همراه با آدرس‌دهی و بدون نقل اصل فقرات پرداخته است.
۲. دلالت ظهور عبارت‌های تمثیل قرآنی و آراء اکثر مفسران نشان داد که متن تمثیل مشارالیه قرآن فقط باید در در اناجیل اربعه و نه سایر کتب مقدس وارد شده باشد.
۳. پی‌جویی مستقیم و تتبع گسترده اناجیل اربعه مشخص کرد که تمثیل مشارالیه قرآن به‌گونه‌ای

عجاب آور در سه انجیل لوقا، متی و مرقس با اختلافاتی جزئی موجود و تکرار شده است.
 ۴. نتایج بررسی تطبیقی تمثیل قرآنی با فقرات منقول از انجیل بیانگر اشتراک‌ها و افتراق‌هایی است. اصل وجود تمثیل انسان به گیاه رشد مرحله‌ای و پیوسته انسان‌ها همچون گیاه، توجه به بُعد فردی رشد معنوی و روحی انسان، رسیدن به قدرت و استحکام همچون درختی استوار از حالت ضعف از موارد مشترکند.

وجود نام مبارک «محمد» ﷺ و همراهانش در قرآن و نبود آن در انجیل، توجه به بعد اجتماعی تمثیل در قرآن و عدم ملاحظه آن در انجیل، بحث سخن از تمثیل ملکوت و پادشاهی الهی فقط در تمثیلات انجیل و اشتغال مشابه تمثیل بر غیر پیروان رسولان الهی در انجیل از مفترقات هستند.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم، ترجمه محمد مهدی فولادوند.
- ابن جوزی، ابوالفرج عبدالرحمن بن علی، ۱۴۲۲ ق، *زاد المسیر فی علم التفسیر*، بیروت، دار الکتب العربی.
- ابن عجبیه، احمد بن محمد، ۱۴۱۹ ق، *البحر المدید فی تفسیر القرآن المجید*، قاهره، نشر عباس زکی.
- آلوسی، سید محمود، ۱۴۱۵ ق، *روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم والسبع المثانی*، بیروت، دارالکتب العلمیة.
- امین اصفهانی، سیده نصرت، ۱۳۶۱، *مخزن العرفان در تفسیر قرآن*، تهران، نهضت زنان مسلمان.
- انجیل عیسی مسیح، بی تا، ترجمه فارسی عهد جدید، دانشگاه قرآن و حدیث تهران، کتابخانه و مرکز اطلاع رسانی، شماره ثبت ۱۹۱۳۶، شماره مدرک ۱۴۰۸۵ ات.
- انجیل متی، مرقس، لوقا، یوحنا، ۱۸۶۵ م، *الترجمات العربیة الحدیثة للکتاب المقدس*، (طبق ترجمه فان دایک؛ بیروت) مصر، الكنيسة القبطية الأردو کسبة.
- اندلسی، ابو حیان محمد بن یوسف، ۱۴۲۰ ق، *البحر المحيط فی التفسیر*، بیروت، دار الفکر.
- بروسوی، اسماعیل، بی تا، *تفسیر روح البیان*، بیروت، دار الفکر.
- حسینی شاه عبدالعظیمی، حسین بن احمد، ۱۳۶۳، *تفسیر اثنا عشری*، تهران، میقات.
- خطیب، عبدالکریم، ۱۴۲۴ ق، *التفسیر القرآنی للقرآن*، بیروت، دارالفکر العربی.
- رازی، فخرالدین محمد بن عمر، ۱۴۲۰ ق، *مفاتیح الغیب*، بیروت، دار احیاء التراث العربی.

تمثيل همراهان پیامبر ﷺ به گیاه بالنده در بررسی تطبیقی قرآن و اناجیل اربعه □ ۶۷

- محمدی‌ری شهری، محمد، ۱۳۷۷ - ۱۳۷۸، میزان الحکمه، ترجمه حمیدرضا شیخی، قم، دار الحدیث.
- زحیلی، وهبة بن مصطفى، ۱۴۱۸ ق، التفسیر المنیر فی العقیة و الشریعة و المنهج، بیروت و دمشق، دار الفکر المعاصر.
- زمخشری، جارالله محمود بن عمر، ۱۴۰۷ ق، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل، بیروت، دار الکتب العربی.
- سبزواری، محمد بن حبیب الله، ۱۴۱۹ ق، إرشاد الأذهان إلی تفسیر القرآن، بیروت، دار التعارف.
- سید قطب، ۱۴۱۲ ق، فی ظلال القرآن، بیروت و قاهره، دار الشروق.
- سیوطی، جلال الدین و جلال الدین محلی، ۱۴۱۶ ق، تفسیر الجلالین، بیروت، مؤسسة النور.
- سیوطی، جلال الدین، ۱۴۰۴ ق، الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور، قم، کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی.
- شیبانی، محمد بن حسن، ۱۴۱۳ ق، نهج البیان عن کشف معانی القرآن، تهران، بنیاد دائرة المعارف اسلامی.
- صادقی تهرانی، محمد، ۱۳۶۵، الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن و السنة، قم، فرهنگ اسلامی.
- صادقی تهرانی، محمد، ۱۴۱۹ ق، البلاغ فی تفسیر القرآن بالقرآن، قم، مؤلف.
- صادقی تهرانی، محمد، ۱۳۴۶، بشارات عهدین، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ج ۲.
- طباطبایی، سید محمدحسین، ۱۴۱۷ ق، المیزان فی تفسیر القرآن، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
- طبرسی، فضل بن حسن، ۱۳۷۲، مجمع البیان لعلوم القرآن، تهران، ناصر خسرو.
- طبری، محمد بن جریر، ۱۴۱۲ ق، جامع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت، دار المعرفه.
- طنطاوی، سید محمد، ۱۹۹۷ م، التفسیر الوسیط للقرآن الکریم، قاهره، نهضة مصر.
- طوسی، محمد بن حسن، بی تا، التبیان فی تفسیر القرآن، بیروت، دار إحياء التراث العربی.
- فضل الله، سید محمدحسین، ۱۴۱۹ ق، تفسیر من وحی القرآن، بیروت، دار الملائک.
- کاشانی، فتح الله، ۱۳۳۶، تفسیر منهج الصادقین فی إلزام المخالفین، تهران، کتابفروشی محمدحسن علمی.
- کلینی، محمد بن یعقوب، ۱۴۰۷ ق، الکافی، تهران، اسلامیة، ج ۴.
- متقی هندی، علی بن حسام، ۱۳۹۷ ق، کنز العمال فی سنن احوال و الأفعال، بیروت، مکتبة التراث الاسلامیة.
- مجلسی، محمدباقر، ۱۴۰۴ ق، مرآة العقول فی شرح أخبار آل الرسول ﷺ، تهران، دارالکتب الاسلامیة، ج ۲.
- مدرسی، سید محمدتقی، ۱۳۷۷، تفسیر هدایت، مشهد، به نشر.

- مدرسی، سید محمد تقی، ۱۴۱۹ ق، *من هدی القرآن*، تهران، دار محیی الحسین علیه السلام.
- مظهری، محمد ثناء الله، ۱۴۱۲ ق، *التفسیر المظهری*، پاکستان، مکتبه رشديه.
- مغنیه، محمدجواد، ۱۴۲۴ ق، *تفسیر الکاشف*، تهران، دار الکتب الإسلامیه.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران، ۱۳۷۴، *تفسیر نمونه*، تهران، دار الکتب الإسلامیه.
- مکارم شیرازی، ناصر، ۱۳۸۲، *مثالهای زیبای قرآن (امثال القرآن)*، قم، نسل جوان.
- میرزا خسروانی، علی رضا، ۱۳۹۰، *تفسیر خسروی*، تهران، اسلامیه.
- *نرم افزار جامع التفاسیر نور ۲*، ۱۳۹۱، قم، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی؛ نور.
- وفورن، بریتش، ۱۹۳۵ م، *ترجمه فارسی کتاب مقدس*، جامعه کتاب مقدس، دار السلطنه لندن.